

O'ZBEK TILI FALSAFIY TERMINLARINING TUZILISHIGA KO'RA TAVSIFI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10065534>

Karimov Kamoldin Nasriddinovich

Andijon davlat chet tillari instituti, Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrası

e-mail: king230680@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o'zbek tilidagi falsafiy terminlarning tuzilishiga ko'ra ta'vsi fi haqida so'z yuritilgan. O'zbek tilidagi falsafiy terminlarning shakliy-struktur tasnifi orqali ularning shakllanishi, hosil bo'lishi va semantik tarkibi haqida nazariy xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar

qo'shma terminlar, juft terminlar, qisqartma terminlar, leksema

Terminlar lingvistik nuqtai nazardan o'rganilib, tahlil qilinganda ularning shakliy-struktur xususiyatlari ham tadqiq etilgan. Terminlarning shakliy-struktur tasnifi orqali ularning shakllanishi, hosil bo'lishi va semantik tarkibi haqida nazariy xulosalarga kelish mumkin.

O'zbek terminologiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda sohaviy terminlarning birdan ortiq asosdan tashkil topgan birliklariga qo'shma, juft, murakkab, tarkibli, birikmali, birikma terminlari qo'llangan.

R.Doniyorov birdan ortiq leksik uzvdan tashkil topgan terminlarga sintaktik yo'l bilan hosil bo'lgan termin sifatida qaraydi. Olimning fikricha, o'zbek tilining texnik terminologiyasida yakka so'zli terminlarga nisbatan sintaktik usul bilan hosil bo'lgan terminlar salmoqli o'rinni egallaydi. Buning sababi shundaki, sintaktik usul bilan yasalgan terminlar, barcha tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham muhim nominativ manba sanaladi. [1.148]

Tadqiqotchi M.Ahatova yog'ochsozlikka doir leksemalarni o'rganib, bunday terminlarning sof semantik, semantik-sintaktik usullar bilan yasalganligini misollar asosida izohlaydi. Yog'ochsozlikka oid birikma terminlar ot+ot hamda sifat+ot shaklida hosil bo'lishini ta'kidlaydi. [2.24]

N.Qosimov birdan ortiq komponentli ilmiy-texnik terminlarni qo'shma, juft va gibrid kabi turlarga ajratgan. [3.47]

T.Valiyevning "O'zbek tili yo'lsozlik terminlarining struktur-semantik xususiyatlari va leksikografik talqini" deb nomlangan dissertatsiyasida yo'lsozlik

terminlari struktur jihatdan quyidagi guruhlarga ajratiladi: 1) sodda terminlar; 2) qo'shma terminlar; 3) juft terminlar; 4) birikma terminlar; 5) qisqartma terminlar.[4.55]

E.Sobirova terminlar tor qatlam uchun xos bo'lgan birlik ekanligi va ko'p hollarda birikmali shaklda mavjudligi bois huquqiy terminlarning struktur xususiyatlarini tadqiq qilishda umumiy holda quyidagi guruhlarga ajratishni tavsiya etadi: 1) sodda; 2) qo'shma; 3) juft; 4) birikma.[5.45]

O'zbek terminosistemasida mavjud falsafaga oid sodda terminlarni yasashiga ko'ra quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin: sodda tub terminlar; sodda yasama so'z shaklidagi terminlar.

5 tomli O'TILda sodda tub terminlarga quyidagilarni kiritish mumkin: atribut, bazis, baqo, vaqt, vahdat, zamon, ziddiyat, idrok, illyuziya, kategoriya, mazmun, makon, materiya, miqdor, munosabat, nisbiy, ob'yekt, ong, ruh, sabab, sifat, sxolast, tasodif, turmush, qonun, harakat, haqiqat.

E'tibor berilsa, falsafiy tub sodda terminlar ichida fe'lning vazifa shakllarini olib kelgan leksemalar mavjud. Masalan, sakrash, saqlanish. Mazkur leksemalar falsafiy terminologik xarakter kasb etgan:

SAKRASH 1 Sakramoq fl. har. n. Bir oyoqlab sakrash. U devordan bir sakrashda oshib tushdi-yu, kuchining boricha oldinga intildi. S. Anorboyev, Oqsoy. 2 Ma'lum bir sport turida mustaqil mashq. Parashyutda sakrash. Balandlikka sakrash. Uzunlikka sakrash. 3 fls. Miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish jarayoni. [6.456]

Mavjud izohlardan anglashiladiki, bu leksema sakra+sh shaklida oxirgi ma'nosi bilan (miqdor o'zgarishlarining sifat o'zgarishlariga o'tish jarayoni) terminologik ma'no ifodalagan.

SAQLANISH 1 Saqlanmoq fl. har. n. Materiyaning saqlanish qonuni (fls). 2 O'z-o'zini himoya qilish; muhofaza, himoya qilish. Atom radiatsiyasining ta'siridan saqlanish. Yong'indan saqlanish qoidalari. Inson turli zararli kasalliklardan, yuqumli dardlardan saqlanishi kerak. Gazetadan.[6.500]

Bu leksema saqlan+ish shaklida materiyaning saqlanish qonuni ma'nosi bilan falsafiy termin sifatida baholangan.

Falsafiy sodda yasama terminlar O'TILda salmoqli o'rin egallaydi. Bunday terminlar morfologik usul bilan hosil qilingan.

Quyidagi affikslar yordamida sodda yasama falsafiy terminlar yasalgan:

1) -anti: antitezis

ANTITEZIS fls, mnt. Tezisga qarshi qo'yilgan hukm, muhokama, fikr; qarama-qarshi tezis.[7.103]

2) -lamchi: birlamchi, ikkilamchi

BIRLAMCHI 1 s.t. Birinchi. Uni sevgani bihan qovushtiramiz. Birlamchi shartim shu! K.Yashin, Hamza. 2 Biron hodisa jarayonida birinchi o'rin tutgan: asosiy, birinchi. Materiya birlamchidir (fls). Ot turkumiga oid so'zlarda leksema birlamchi nutqiy negiz holatida bo'ladi. "O'TA". Birlamchi kosmik nurlar yer atmosferasi orqali o'tayotganida, o'z energiyasini juda tez sarflaydi. Gazetadan.[6.330]

3) -lik (-liq): borliq, go'zallik, yo'qlik, xususiylik

BORLIQ 1 fls. Inson ongi va sezgisidan tashqaridagi ob'yektiv dunyo, olam, mavjudot. Ahmad ko'chaga chiqdi. Kun issiq, borliq lov-lov yonardi. F.Musajonov, Himmat. ...cho'l ham, butun borliq ham noz uyquda yotgandek. "O'zbekiston qo'riqlari". Intilar borliqni inson Barkamol etmoq uchun, He ajab, insonni borliq Barkamol etgan emas. E. Vohidov, Muhabbat.

2 Kishining vujudi, jismi, turish-turmushi. Borlig'im muhabbatingiz alangasi bilan tutashgani holda zavjangiz Otabek. A.Qodiriy, O'tgan kunlar. Og'riq uning butun borlig'ini chulg'ardi. "Yoshlik". Daryo yoqasida o'tirib, butun borlig'i bilan qo'shiq aytayotgan qizga ko'zim tushdi. "Sharq yulduzi". Borlig'idan sovuq ter quyilib ketdi. X.To'xtaboyev, Shirin qovunlar mamlakati.

3 Barcha, hamma, butun. O'zbek oyim o'g'lining "o'lganning ustiga chiqib tepish" qabilidan bo'lgan bu harakatidan tutuni ko'kka chiqib, borliq qahrg'azabini eri ustiga to'kadi. A.Qodiriy, O'tgan kunlar.[8.376]

4) -izm: idealizm, materializm, ob'yektivizm, sensualizm

MATERIALIZM [fr. materialis - moddiy] 1 fls. Idealizmga qarama-qarshi o'laroq, materiyaning, ob'yektiv borliqning birlamchiligini, uning kishilar irodasi, ruhi, ongiga bog'liq bo'lmagan holda mavjudligini, ruh, ongning esa ikkilamchiligini, ob'yektiv borliq va uning qonuniyatlarini bilish mumkinligini ta'kidlashga asoslangan falsafiy yo'nalish, oqim.

2 s. t. Borliqqa, hayotga real, moddiy nuqtai nazardan yondashish.[6.650]

5) ir-: irratsional

IRRATSIONAL [lot. irrationalis - noma'qul; o'ylamasdan qilingan] 1 fls. Qonuniyatga ega bo'lmagan va shu sababli tushunib, akd bilan bilib, mantiqiy yo'l bilan tushuntirib bo'lmaydigan; aqldan tashqari. Irratsional qarash.

2 mat. Butun son bilan o'lchab, ifodalab yoki hisoblab bo'lmaydigan; arifmetik amaldan tashqari, ildiz topish amalini ham talab qiladigan. Irratsional tenglama. Irratsional sonlar.[6.263]

6) -ist: materialist

MATERIALIST 1 fls. Materializm tarafdori, materializm yo'ldan boruvchi kishi. Har qancha materialist bo'lsam ham, ilhom holatining sehrli ekaniga ishongim keladi. U.Normatov, Talant tarbiyasi. [6.650]

7) -iv: ob'yektiv, sub'yektiv

OB'YEKTIV II 1 fls. Ongdan tashqarida bo'lgan va onga bevosita bog'liq bo'lmagan. Tabiatning ob'yektiv qonuniyati. Ob'yektiv borliq (reallik).

2 Yanglish yoki sub'yektiv fikrdan xoli bo'lgan; xolis, xolisona, betarafona. Ob'yektiv baho, Ob'yektiv xulosa. Masalaga ob'yektiv yondashmoq. Bizga shikoyat yo'llashgan ekan, bu faktga ob'yektiv qarashimiz kerak! "Yoshlik". [6.384]

8) -izm: ratsionalizm, realizm, relyativizm, sub'yektivizm

RATSIONALIZM [fr. rationalisme < lot. rationalis – aqlga, aql-idrokka asoslangan] fls. Aqlni haqiqiy bilishning asosiy, hal qiluvchi manbai deb hisoblovchi falsafiy yo'nalish.[6.81]

Sub'yektivizm termini tarkibida ikkita so'z yasovchi affiks mavjud. Sub'yekt – asos, ya'ni yetakchi morfema, -iv hamda -izm affiks hisoblanadi. Bu terminda yasashga asos qism sub'yektiv. Shuning uchun mazkur so'zda oxirgi qo'shimcha inobatga olindi.

SUB'YEKTIVIZM 1 ayn. sub'yektiv idealizm q. sub'yektiv.

2 fls. Narsa va hodisalarning mavjudligi va o'zgarib borishini qonuniyatlar asosida emas, balki sub'yekt faoliyatiga bog'lab tushuntiruvchi idealistik ta'limot.

3 Sub'yektiv qarash, masalaga bir tomonlama, o'z shaxsiy fikri, mulohazalari nuqtai nazaridan yondashish. Hayot hodisalari talqinida avtorning haroratli "sub'yektivizmi" lirik, hissiy stixiyadan oziq oladi. "O'TA". [6.619]

9) -iy: sababiy

SABABIY [sababli, sabab bilan bo'ladigan] fls. Sababiyatga asoslangan; sababli. Sababiy bog'lanish. [6.437]

10) -iyat: sababiyat

SABABIYAT [bog'liqlik, aloqadorlik] fls. Hodisalarning tabiiy, ijtimoiy, ob'yektiv o'zaro aloqasini, bog'lanishini bildiradigan kategoriya. Sababiyat qonuni.[6.437]

11) -ika: sofistika

SOFISTIKA [yun. sophistike - munozarani ayyorlik bilan olib borish, uning yo'nalishini o'zgartirib yuborish mahorati] fls. Mantiq qonunlarini atayin buzib, yolg'on dalillarga asoslangan holda muhokama yuritish.[6.597]

N.Qosimov qo'shma terminlarning bir ko'rinishi sifatida gibrid terminlarni ham ajratgan. Uning fikricha, "gibrid terminlar o'zbek ilmiy-texnikaviy terminologiyasida keyingi yillarda paydo bo'lgan yangi tipdagi qo'shma terminlar.

Gibrid soʻzi keng maʼnoda “turli til elementlaridan tuzilgan “duragay” soʻzlar. Masalan, fizikadagi kvazizarralar termini gibrid soʻz, u lotincha quasi (soxta, yolgʻon) soʻz formasi hamda oʻzbek tilidagi zarra soʻzining qoʻshilishidan yasalgan.[3.47]

T.Valiyevning fikricha, mazkur gibrid terminlarning ikkinchi komponentlarining barchasi ham, albatta, oʻzbekcha soʻzlar emas. Masalan, sanoat, surat, zarra kabi soʻzlar oʻzlashma qatlam birliklari. Ikkinchi uzvi oʻzbekcha soʻzlardan tashkil topgan gibrid terminlar yoʻlsozlik terminosistemasida ham koʻp. Masalan, yoʻlsozlik, avtoharakat, avtohalokat kabilar.[4.53]

Falsafiy terminlar ichida ham gibrid xarakterli terminlar mavjud boʻlib, ularning ikkala komponenti ham oʻzbekcha qatlamga mansub emas. Jumladan:

PANTEIZM [pan.. + yun. theos - xudo] din. fls. Xudo tabiat bilan bir narsa, ular bir butunni tashkil qiladi, deb qaraydigan diniy-falsafiy taʼlimot. Panteizm va deizm oʻrta asr sharoitida ilgʻor falsafiy gʻoyalarni olgʻa surishning eng muhim shakli edi. “Guliston”. [8.229]

EMPIRIOKRITITSIZM [yun. empeiria – tajriba + kritike (techne) – tanqidiy muhokama qilish sanʼati] fls. Falsafada 19-asr oxirida paydo boʻlgan, moddiy dunyoning obʼyektivligini inkor etib, materiyani ongning mahsuli deb qaraydigan subʼyektiv-idealistik oqim.[9.38]

Koʻrinadiki, mazkur terminlar ikki komponentdan tashkil topgan boʻlib, oʻzlashma qatlamga mansub.

Oʻzbek tilining falsafiy terminlari, asosan, sodda tuzilishga ega. Sodda tub va sodda yasama terminlar salmoqli oʻrin egallaydi. Kam miqdorda boʻlsa-da, gibrid terminlar ham mavjud. Tadqiqot davomida OʻTILda juft, murakkab, tarkibli, birikmali terminlar umuman uchramadi. Bu falsafiy terminlarning aksariyati oʻzlashma qatlamga mansubligi bilan bogʻliq. Ammo falsafiy lugʻatlarda birikmali terminlar mavjud. Jumladan, ekzistensial omillar (inson mavjudligi omillari), ezoterik matnlar (diniy marosimlar, mistik taʼlimotlar va sehrlil formula bilan bogʻliq boʻlgan faqat tashabbuskorlar uchun moʻljallangan maxfiy, yashirin matnlar), ijtimoiy falsafa (jamiyatning oʻziga xos xususiyatlarini, uning dinamikasi va istiqbollari, ijtimoiy jarayonlar mantiqini, insoniyat tarixining mazmuni va maqsadini tavsiflovchi boʻlim), spontan materializm (tashqi dunyoning obʼyektiv haqiqatiga ongsiz, shakllanmagan, falsafiy ongsiz ishonch), oʻz-oʻzini anglash (shaxsning oʻzini shaxs sifatida va amaliy va kognitiv faoliyat subʼyekti sifatida anglashi va baholashi), obʼyektiv haqiqat (dunyoda mavjud boʻlgan barcha obʼyektlar va tizimlarning cheksiz toʻplami, har qanday xususiyatlar, aloqalar, munosabatlar va harakat shakllarining asosi). [10.944]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977.
2. Аҳатова М. Ўзбек тили ёғочсозлик терминологияси. Филол. фанлари номзоди ... дисс. автореф. – Т., 2004.
3. Қосимов Н. Ўзбек тили илмий-техникавий терминологияси масалалари (Сўз ўзлаштириш ва аффиксация масалалари). – Тошкент: Фан, 1985.
4. Валиев Т.Қ. Ўзбек тили йўлсозлик терминларининг структур-семантик хусусиятлари ва лексикографик талқини: филол. фан. бўйича фалс. докт. ... дисс. – Самарқанд, 2018.
5. Собирова Э. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ҳуқуқий терминларнинг берилиши: Филол.фан.бўй.фал.док-ри (PhD) дисс... – Тошкент, 2022.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 3-жилд.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 1-жилд.
8. Курбанов М. А. Таржимада новербал воситаларни тушуниб етиш муаммолари //Science and Education. – 2020. – Т. 1. – №. 4. – С. 227-235.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 5-жилд.
10. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В. В.Виноградова. – 4-е изд., доп. – М.: Азбуковник, 1997.
11. Kurbanov M. A., Kurbanov E., Kurbanova S. THE ROLE OF LINGUISTICS (PARALINGUISTICS) IN THE DEVELOPMENT OF THE COUNTRY’S ECONOMY //Theoretical & Applied Science. – 2019. – №. 11. – С. 8-10.